

تحلیل انتقادی «شاخص جهانی شادی» با رویکرد اسلامی

sinsadkd@gmail.com
mtoghyani@gmail.com

کلیه ساجد صمدی قربانی / دانشجوی دکتری علوم اقتصادی در دانشگاه آزاد واحد تهران شمال

مهدی طغیانی / استادیار دانشگاه اصفهان

دریافت: ۱۳۹۵/۰۵/۰۳ - پذیرش: ۱۳۹۵/۰۹/۱۲

چکیده

یکی از جدیدترین شاخص‌های مورد استفاده برای ارزیابی پیشرفت جوامع، «شاخص جهانی شادی» است. این شاخص برای سنجش سطح شادکامی افراد از ۷ شاخص اصلی همچون سرانه تولید ناخالص داخلی، حمایت اجتماعی، امید به زندگی سالم، آزادی در انتخاب زندگی، سخاوت، ادراک فساد و آسایش خاطر استفاده می‌نماید. در این مقاله، با استفاده از روش تحلیلی، به بررسی انتقادی این شاخص با رویکرد اسلامی و ارزیابی توانایی آن جهت ارزیابی سطح شادکامی در جوامع مسلمان می‌پردازیم. بر اساس یافته‌های پژوهش، شاخص جهانی شادی از جهت تعریف مفهوم شادی و نشاط و همچنین مؤلفه‌های پیشنهادی با آموزه‌های اسلامی سازگاری ندارد. از این رو، این شاخص نمی‌تواند به عنوان یک ابزار قابل اعتماد تصویر درستی از سطح شادکامی در جوامع اسلامی و در نتیجه میزان پیشرفت آن‌ها ارائه نماید. تدوین شاخص شادی در رویکرد اسلامی مستلزم استخراج مؤلفه‌های اسلامی شادکامی، و ارائه شاخص ترکیبی جدیدی برای سنجش آن است.

کلیدواژه‌ها: توسعه، شاخص‌های توسعه، شاخص جهانی شادی و مؤلفه‌های اسلامی شادی.

طبقه‌بندی JEL: O29، D6، P4.

در طول نیمه دوم قرن بیستم درآمد سرانه در بیشتر کشورها افزایش یافت. با این وجود، این سؤال مهم قابل طرح است که آیا این رشد در درآمد، افزایش شادی را نیز به همراه داشته است؟ ریچارد استرلین^۱ اولین کسی بود که با انتشار مقاله‌ای با عنوان «آیا رشد اقتصادی سرنوشت انسان را بهبود می‌بخشد؟»، به این سؤال پاسخ منفی داد (ون هوون، ۲۰۰۶، ص ۱). وی نشان داد که در ایالات متحده، طی سال‌های ۱۹۴۶ تا ۱۹۷۴، با وجود دو برابر شدن درآمد سرانه، شادی در همان سطح قبلی باقی مانده است (همان). بنا به یافته‌های استرلین، طی دوره مذکور «آمریکایی‌ها ثروتمندتر شده‌اند، ولی شادتر، نه!». وی بعدها با تعمیم مطالعه خود به سایر کشورهای جهان نشان داد که رابطه بیان شده در مورد سایر کشورهای جهان نیز برقرار است. اشکال مطرح‌شده از سوی او به «تناقض استرلین» معروف شد.

تناقض مورد ادعای استرلین، بسترساز تولید ادبیات جدیدی در فضای ارزیابی توسعه‌یافتگی جوامع با عنوان «اندازه سطح شادکامی جامعه» گردید. بعد از انتشار اولین مقاله‌ی استرلین، برخی از محققان به تشکیک در ملاک‌های مورد استفاده وی برای تفسیر مشاهدات تاریخی پرداختند. این روند تا جایی ادامه پیدا کرد که در سال‌های اخیر موضوع شادی به یکی از دغدغه‌های جدی متولیان توسعه در جهان تبدیل شده است. برای نمونه، آمار تیا سین نظریه‌پرداز معروف توسعه با تأکید بر ضرورت بالا رفتن سطح شادکامی در جوامع، آن را به عنوان دستاورد استفاده از الگوهای توسعه خود، می‌داند. سن پرداختن به موضوع شادی را از دو جهت مهم می‌داند؛ نخست این که شادی عملکرد انسان است و دیگر این که شادی شواهدی برای دستیابی ما به اهدافمان را فراهم می‌کند (سازمان راه‌حل‌های شبکه‌ای توسعه پایدار، ۲۰۱۳، ص ۱۵۲).

تلاش‌های صورت‌گرفته در بررسی تناقض استرلین، همزمان با شکل‌گیری نهضت شاخص‌سازی در جهان، باعث معرفی شاخص‌های متعددی برای سنجش شادی شد. «شاخص شادی ون هوون^۲»، «شاخص سیاره شاد^۳»، «شاخص شادی ناخالص ملی^۴»، «شاخص زندگی بهتر^۵» و «شاخص جهانی شادی^۶» از این قبیل است. شاخص‌های مزبور به عنوان ملاکی برای ارزیابی توسعه‌یافتگی کشورها توسط برخی نهادهای فعال در عرصه مدیریت توسعه طراحی گردیده و مبنای رتبه‌بندی کشورها از نظر سطح توسعه‌یافتگی قرار گرفته‌اند. جدول شماره ۱، سیر تکامل ادبیات مربوط به اندازه‌گیری شادی را به اختصار نشان می‌دهد.

جدول ۱: شاخص‌های معرفی‌شده برای سنجش میزان شادی

نام شاخص	سال	طراح	تعداد نماگرها	مؤلفه‌های تشکیل دهنده
شاخص شادی ون هوون	۱۹۸۴	ون هوون (استاد هلندی روانشناسی اجتماعی)	۴ نماگر	متوسط شادی، سال‌های شاد زندگی، نابرابری شادی و نابرابری تعدیل‌شده شادی
شاخص سیاره شاد	۲۰۰۶	بنیاد اقتصاد نوین انگلستان	۳ نماگر	امید به زندگی، رفاه تجربه‌شده و آثار زیست محیطی

نام شاخص	سال	طراح	تعداد نماگرها	مؤلفه های تشکیل دهنده
شاخص شادی ناخالص ملی	۲۰۱۰	مرکز مطالعات بوتان	۳۳ نماگر و ۱۲۴ متغیر در ۹ بُعد	سلامت روان، تندرستی، تحصیلات، تنوع فرهنگ، استفاده از زمان، حکمرانی خوب، سرزندگی جامعه، تنوع زیست محیطی و تاب‌آوری و استانداردهای زندگی و...
شاخص زندگی بهتر	۲۰۱۱	سازمان همکاری اقتصادی و توسعه OECD	۵۰ نماگر در ۱۱ بُعد	درآمد و ثروت، شغل و عایدی، شرایط مسکن، وضعیت سلامت، تعادل کار-زندگی، آموزش و مهارت‌ها، ارتباطات اجتماعی، مشارکت مدنی و حکمرانی، کیفیت محیط زیست، امنیت شخصی و آسایش خاطر و...
شاخص جهانی شادی	۲۰۱۲	مؤسسه زمین دانشگاه کلمبیا با همکاری چند مرکز دیگری	۹ نماگر	متوسط شاخص شادی (با استفاده از تکنیک نردبان زندگی)، رضایت از زندگی، عواطف مثبت، عواطف منفی، خالص عواطف و...
	۲۰۱۵	سازمان راه‌حل‌های شبکه‌ای توسعه پایدار SNSD	۷ نماگر اصلی و ۱۲ متغیر	سرانه تولید ناخالص داخلی، حمایت اجتماعی، امید به زندگی سالم، آزادی در انتخاب زندگی، سخاوت، ادراک‌ها از فساد و آسایش خاطر

در میان شاخص‌های بالا، «شاخص جهانی شادی» یکی از جدیدترین و معتبرترین شاخص‌ها در زمینه سنجش شادی جوامع است. این شاخص توسط سازمان راه‌حل‌های شبکه‌ای توسعه پایدار (SDSN) طراحی گردید. مرکز مزبور در تازه‌ترین گزارش خود ضمن رتبه‌بندی کشورهای جهان به لحاظ سطح شادی، ایران را در رتبه ۱۱۰ و در زمره غمگین‌ترین کشورهای جهان قرار داده است.

مقاله پیش رو با بررسی نماگرهای تشکیل‌دهنده شاخص جهانی شادی، به این سؤال پاسخ خواهد داد که «مؤلفه‌های تشکیل‌دهنده این شاخص چه نسبتی با نگاه اسلام به شادی و عناصر مؤثر بر آن دارند؟». برای این منظور، ابتدا به معرفی این شاخص و بیان رتبه ایران می‌پردازیم. در ادامه به بهره‌مندی از آیات و روایات به تحلیل انتقادی نماگرهای به کار رفته در این شاخص با رویکرد اسلامی می‌پردازیم.

آنچه ضرورت مقاله پیش رو را بیشتر مشخص می‌نماید توجه به مبانی و رویکردهای به کار رفته در طراحی شاخص شادی است. جفری ساکس^۷ و همکارانش (۲۰۱۵) در آخرین گزارش جهانی شادی دلیل عدم استفاده از سایر شاخص‌های شادی را این گونه بیان می‌نمایند: ما به دلایلی از سایر شاخص‌ها استفاده نکردیم؛ از جمله این که اجزای شاخص‌های موجود وابسته به منافع سیاسی و اهداف حامیان مالی خود متفاوت بوده و بنابراین ملاک‌های خوبی برای ارزیابی جوامع به شمار نمی‌روند (سازمان راه‌حل‌های شبکه‌ای توسعه پایدار، ۲۰۱۵، ص ۱۲). اگر برای یک نهاد غربی که دارای مبانی فکری مشترک با طراحان شاخص‌های موجود است، مؤلفه‌های تشکیل‌دهنده شاخص شادی اهمیت دارد، برای ما که مبانی فکری متفاوت و در برخی موارد متضادی با طراحان شاخص‌های موجود داریم، تحلیل انتقادی نماگرهای به کار رفته در این شاخص‌ها اهمیت بیشتری می‌یابد.

شاخص جهانی شادی

«شاخص جهانی شادی» به عنوان جدیدترین شاخص اندازه‌گیری سطح شادی در کشورها، اولین بار در سال ۲۰۱۲ توسط مؤسسه زمین دانشگاه کلمبیا^۸ با همکاری مؤسسه تحقیقات پیشرفته کانادا^۹، مرکز عملکرد اقتصادی مدرسه اقتصاد لندن^{۱۰} و شورای رقابت امارات^{۱۱} طراحی شد. طراحان شاخص، گزارشی را با عنوان «گزارش جهانی شادی»

جهت رتبه‌بندی سطح شادی کشورهای جهان منتشر نمودند. در تدوین این گزارش محققان برجسته‌ای همچون جان هلی ول^{۱۲} (اقتصاددان کانادایی و مدیر مؤسسه تحقیقات پیشرفته کانادا)، ریچارد لایارد^{۱۳} (اقتصاددان انگلیسی و مدیر برنامه رفاه در مرکز عملکرد اقتصادی مدرسه اقتصاد لندن) و جفری ساکس (اقتصاددان آمریکایی، مدیر مؤسسه زمین در دانشگاه کلمبیا و مشاور ویژه دبیر کل سازمان ملل) نقش داشتند.

پس از انتشار اولین گزارش جهانی شادی، سازمان ملل متحد اقدام به تاسیس یک نهاد مدیریتی جدید در عرصه مدیریت توسعه جهان نمود و نام آن را «سازمان راه‌حل‌های شبکه‌ای توسعه پایدار» گذاشت. انتصاب جفری ساکس به سمت ریاست این سازمان نقطه عطفی در سیر تکامل و انتشار این گزارش گردید. ساکس با استفاده از ظرفیت سازمان ملل، سازمان راه‌حل‌های شبکه‌ای توسعه پایدار را متولی انتشار این گزارش نمود. بر این اساس، شاخص جهانی شادی با استفاده از اعتبار سازمان ملل به معتبرترین و به روزترین گزارش بین‌المللی در زمینه اندازه‌گیری شادی و رتبه‌بندی کشورهای جهان بر اساس میزان خوشبختی تبدیل گردید.

پس از تأسیس سازمان راه‌حل‌های شبکه‌ای توسعه پایدار، گزارش شادی دو مرتبه دیگر در سال‌های ۲۰۱۳ و ۲۰۱۵ نیز منتشر شد. این گزارش به بیان اهمیت پرداختن به شادی، معرفی مؤلفه‌های شاخص جهانی شادی، و رتبه‌بندی کشورها بر اساس، آخرین دستاوردهای علمی جهان در زمینه اندازه‌گیری شادی و افاق‌های پیش رو در این زمینه می‌پردازد^{۱۴}.

مؤلفه‌های پیشنهادی نسخه اول گزارش جهانی شادی برگرفته از همان مؤلفه‌های متداول اندازه‌گیری شادی نظیر پاسخ به سؤال نردبان زندگی، شاخص شادی، و رضایت از زندگی است؛ اما در سال ۲۰۱۳ این گزارش دسته‌بندی جدیدی از نماگرها و مؤلفه‌های مزبور ارائه داد. سرانه تولید ناخالص داخلی، حمایت اجتماعی (social support)، امید به زندگی سالم (healthy life expectancy)، آزادی در انتخاب زندگی (freedom to make life choices)، سخاوت (generosity)، ادراک فساد (perceptions of corruption)، عواطف مثبت (Positive Affect) و عواطف منفی (Negative Affect)، هشت مؤلفه پیشنهادی جهت سنجش شاخص جهانی شادی است.

گزارش جهانی شادی ۲۰۱۳، کشورهای جهان را در طول سال‌های ۲۰۱۰ تا ۲۰۱۲ بر مبنای شش مؤلفه اول رتبه‌بندی نموده و دو مؤلفه دیگر (عواطف مثبت و منفی) را نیز برای برخی کشورها محاسبه نموده است. بر اساس جدول شماره ۲، ایران از نظر شاخص جهانی شادی رتبه ۱۱۵ را به خود اختصاص داده است.

جدول ۲: شاخص جهانی شادی ایران و برخی کشورها در سال‌های ۲۰۱۰-۲۰۱۲

ردیف	کشور	رتبه شادی در جهان	امتیاز
۱	دانمارک	۱	۷,۶۹۳
۲	نروژ	۲	۷,۶۵۵
۳	کانادا	۶	۷,۴۷۷
۴	آمریکا	۱۷	۷,۰۸۲
۵	عربستان	۳۳	۶,۴۸۰
۶	ترکیه	۷۷	۵,۳۴۵
۷	ایران	۱۱۵	۴,۶۴۳

ردیف	کشور	رتبه شادی در جهان	امتیاز
۸	عراق	۱۰۵	۴,۸۱۷
۹	افغانستان	۱۴۳	۴,۰۴۰
۱۰	پاکستان	۸۱	۵,۳۹۲
۱۱	روسیه	۶۸	۵,۴۶۴
۱۲	ژاپن	۴۳	۶,۰۶۴
۱۳	چین	۱۵۵	۳,۵۲۸
۱۴	توگو	۱۵۶	۲,۹۳۶

منبع: Word Happiness Report 2013

دو سال بعد، در سال ۲۰۱۵، نسخه جدیدی از رتبه‌بندی شاخص جهانی شادی کشورها منتشر شد. در این گزارش،

علاوه بر به روزرسانی رتبه‌بندی کشورهای جهان بر اساس شش مؤلفه طراحی شده در گزارش ۲۰۱۳، نماگرهای جدیدی نیز برای اندازه‌گیری «آسایش خاطر» اضافه شد. به نظر می‌رسد که مؤلفه جدید برداشتی دیگر از مؤلفه‌های عواطف مثبت و منفی پیشنهادی در پژوهش‌های قبلی، دارد. در این راستا، برای آسایش خاطر برداشتی مشابه مفهوم رفاه انسانی در سایر شاخص‌ها ارائه شده است.

جدول ۳: شاخص جهانی شادی ایران و برخی کشورها در سال ۲۰۱۵

ردیف	کشور	رتبه شادی در جهان	امتیاز
۱	سوئیس	۱	۷,۵۸۷
۲	ایسلند	۲	۷,۵۶۱
۳	کانادا	۵	۷,۴۲۷
۴	آمریکا	۱۵	۷,۱۱۹
۵	عربستان	۳۵	۶,۴۱۱
۶	ترکیه	۷۶	۵,۳۳۲
۷	ایران	۱۱۰	۴,۶۸۶

ردیف	کشور	رتبه شادی در جهان	امتیاز
۸	عراق	۱۱۲	۴,۶۷۷
۹	افغانستان	۱۵۳	۳,۵۷۵
۱۰	پاکستان	۸۱	۵,۱۹۴
۱۱	روسیه	۶۴	۵,۷۱۶
۱۲	ژاپن	۴۶	۵,۹۸۷
۱۳	بروندی	۱۵۷	۲,۹۰۶
۱۴	توگو	۱۵۸	۲,۸۳۹

منبع: Word Happiness Report 2015

نماگرهای طراحی شده برای آسایش خاطر در دو گروه «تجارب مثبت» و «تجارب منفی» تعریف شده و شامل نماگرهای شادی، لبخند و خنده، لذت بردن، خوب خوابیدن، احساس امنیت در شب، و دل‌بستگی در ذیل تجارب مثبت و نماگرهای خشم، نگران بودن، غم و غصه، افسردگی، استرس و درد در ذیل تجارب منفی می‌شود. بر اساس اطلاعات جدول شماره ۳، ایران در رتبه‌بندی گزارش جهانی شادی ۲۰۱۵، جایگاه صد و دهم را به خود اختصاص داده است. جدول شماره ۴ مؤلفه‌های پیشنهادی این گزارش، و نحوه محاسبه آن را بیان می‌نماید.

جدول ۴: مؤلفه‌ها و نماگرهای شاخص جهانی شادی ۲۰۱۵ و نحوه محاسبه آن

ردیف	مؤلفه	نحوه محاسبه
۱	سرانه تولید ناخالص داخلی	سرانه تولید ناخالص داخلی، درآمد متوسط هر نفر در یک کشور است که از تقسیم تولید ناخالص داخلی بر تعداد جمعیت کشور به دست می‌آید.
۲	حمایت اجتماعی	این نماگر نیز از میانگین داده‌های به دست آمده از پاسخ به سؤال زیر توسط مؤسسه جهانی گلوب محاسبه می‌شود که «اگر شما دچار مشکل بودید، آیا خویشاوندان یا دوستانتان می‌توانند هر زمان که به آنها نیاز دارید، به شما کمک کنند یا نه؟»
۳	امید به زندگی سالم	سری‌های زمانی امید به زندگی سالم در هنگام تولد بر اساس اطلاعات سازمان بهداشت جهانی (WHO)، شاخص‌های توسعه جهانی (WDI) و آمارهای منتشر شده در قالب مقالات محاسبه می‌شود. سری‌های زمانی امید به زندگی از تقسیم مقدار امید به زندگی سالم به میزان امید به زندگی در هر کشور محاسبه می‌شود.
۴	آزادی در انتخاب زندگی	این نماگر از میانگین ملی پاسخ به این سؤال توسط مؤسسه جهانی گلوب محاسبه می‌گردد که «آیا شما در زندگی‌تان از آنچه آزادانه برای زندگی خود انتخاب می‌کنید راضی هستید یا نه؟»
۵	سخاوت	این نماگر از باقی‌مانده ی رگسیون میانگین ملی از پاسخ به این سؤال که «آیا شما در ماه گذشته پولی را به یک مؤسسه خیریه اهدا کرده‌اید؟» بدست می‌آید. در این نماگر دفعات کمک و نه میزان آن مورد نظر است.
۶	ادراک فساد	این نماگر از میانگین پاسخ‌های بدست آمده از دو سؤال مؤسسه نظرسنجی گلوب به دست می‌آید. این دو سؤال عبارتند از: ۱. «آیا فساد گسترده در دولت وجود دارد یا نه؟»؛ ۲. «آیا فساد گسترده در کسب و کار وجود دارد یا نه؟». ادراک فساد که به ادراک جامعه از فساد اطلاق می‌شود از میانگین امتیازات پاسخ دهندگان به سؤال‌ها، به دست می‌آید.
۷	آسایش خاطر	این مؤلفه با استفاده از نظر سنجی‌های «زمان صرف شده» از برآیند نماگرهای شادی، لبخند و خنده، لذت بردن، خوب خوابیدن، احساس امنیت در شب و دل‌بستگی در ذیل تجارب مثبت و خشم، نگران بودن، غم و غصه، افسردگی، استرس و درد در ذیل تجارب منفی بدست می‌آید.

منبع: Word Happiness Report 2015

تحلیل انتقادی مؤلفه‌های «شاخص جهانی شادی»

قبل از تحلیل هر یک از مؤلفه‌های «شاخص جهانی شادی»، تبیین رویکرد اسلام نسبت به شادی و تفاوت آن با رویکرد متعارف ضروری است. گرچه «شادی» در آموزه‌های اسلامی مورد ستایش قرار گرفته است، ولی یک ارزش مطلق به حساب نمی‌آید. در نگاه اسلام، شادی ارزش مطلق نیست و بهره‌مندی از شادی بیشتر به معنای سعادت‌مندتر بودن افراد نیست.

تفاوت در تفسیر شادی می‌تواند نماگرهای آن را تحت تأثیر قرار دهد. به طور نمونه، نماگر «متوسط شادی» که با استفاده از تکنیک نردبان زندگی^{۱۵} توسط مؤسسه جهانی گالوپ برای همه کشورهای جهان محاسبه می‌شود، بر اساس نگاه خنثای غربی به میزان شادی طراحی شده است. بر اساس این نماگر، اگر اکثر افراد یک جامعه در پاسخ به این سؤال که چقدر شادید؟ امتیازات بالایی بدهند، این جامعه توسعه‌یافته خواهد بود. در این نماگر، تفاوتی میان شادی ایجادشده از مصرف مواد مخدر یا مشروبات الکلی و شادی ایجاد شده از شاد کردن دیگران یا دیدن مناظر سرسبز وجود ندارد. به نظر می‌رسد که مهم‌ترین نقطه ضعف شاخص شادی، عدم توجه به خواستگاه شادی و احتساب آن در زمره ارزش‌های مطلق می‌باشد.

۱. سرانه تولید ناخالص داخلی

نماگر «سرانه تولید ناخالص داخلی» یکی از معیارهای قدیمی محاسبه میزان توسعه‌یافتگی جوامع است. این شاخص که از «تقسیم تولید ناخالص داخلی بر تعداد جمعیت» بدست می‌آید، معیاری ساده برای سنجش سطح رفاه افراد جامعه است. بر اساس مطالعات اخیر، رابطه معنی‌داری بین این نماگر و سطح شادی در جوامع وجود ندارد. نتایج بررسی ریچارد استرلین، آن‌گونه که بیان شد، حاکی از آن است که در دو دهه اخیر، سطح تولید ناخالص داخلی در ایالات متحده آمریکا دو برابر شده، ولی سطح شادی مردم این کشور تقریباً ثابت مانده است. مقام معظم رهبری، در نقد این نماگر می‌فرماید:

افزایش درآمد ناخالص ملی - یعنی درآمد عمومی یک کشور - به تنهایی نمی‌تواند نشانه‌ی پیشرفت باشد؛ باید دید این درآمد چگونه تقسیم می‌شود. اگر درآمد ملی بسیار بالاست، اما توی همین کشور آدم‌هایی شب توی خیابان می‌خوابند و با گرمای چهل و دو درجه‌ی هوا عده زیادی شان می‌میرند... این معنایش این است که اینها سرپناه و جا ندارند. اگر در جامعه‌ای، انسان‌هایی وجود دارند که بی سرپناه زندگی می‌کنند یا باید چهارده ساعت در روز کار کنند تا نان بخور و نمیر پیدا کنند، درآمد ناخالص ملی ده برابر اینی هم که امروز هست باشد، این پیشرفت نیست (امام خامنه‌ای، ۱۳۸۸).

صرف‌نظر از انتقاداتی که غربی‌ها به این نماگر وارد کرده‌اند، در رویکرد اسلامی نیز وجود رابطه مستقیمی بین درآمد و شادی قابل پذیرش نیست. برای نمونه، علی (ع) در خطبه معروف همام، یکی از ویژگی‌های مؤمن را شادبودن در

عین فقر می‌دانند. حضرت می‌فرماید: «يَا هَمَّامُ، الْمُؤْمِنُ هُوَ ... مَسْرُورٌ بِفَقْرِهِ: ای همام مؤمن کسی است که ... با اینکه فقیر است، شاد است» (نهج البلاغه، خطبه ۱۹۳، ص ۲۸۷). از نظر اسلام فقر و ناداری، لزوماً موجب غم و اندوه نیست؛ بلکه گاه دل بستگی به ثروت و ترس از دست دادن آن، و تلاش برای نگهداری و افزودن آن، به مراتب بیش از فقر، نگران کننده است (محمدی، ۱۳۹۱، ص ۳۸).

هرچند اسلام وجود رابطه مستقیم بین سطح درآمد افراد یا جوامع و سطح شادی را نفی می‌نماید، اما توانایی تأمین مخارج ضروری افراد تحت تکفل هر فرد را ضروری می‌داند. به بیان دیگر، هرچند بالا رفتن سطح درآمد لزوماً منجر به شادتر شدن افراد نمی‌شود، ولی برخوردار نبودن از حداقل درآمد مورد نیاز نیز موجب ایجاد اندوه و کاهش سطح شادی فرد مسلمان خواهد شد. امام رضا (ع) در حدیثی می‌فرماید: «الْمَسْكَنَةُ مِفْتَاحُ الْبُؤْسِ: فقر کلید بدبختی است» (علامه حلی، ۱۳۶۶، ج ۲۸، ص ۲۹۷).

در منابع اسلامی، مؤلفه‌های دیگری نظیر «بدهکاری»، و «انباشت مال» نیز به عنوان عوامل مؤثر بر سطح شادکامی افراد معرفی شده‌است.^{۱۶}

۲. حمایت اجتماعی

مطابق تعریف ارائه شده، نماگر «حمایت اجتماعی» از میانگین پاسخ‌ها به این سؤال که: «اگر شما دچار مشکل شدید، آیا خویشاوندان یا دوستانتان هر زمان که به آنها نیاز دارید، به شما کمک می‌کنند یا نه؟» محاسبه می‌شود (سازمان راه‌حل‌های شبکه‌ای توسعه پایدار، ۲۰۱۵، ص ۱۴). بر اساس این نماگر، احساس افراد در مورد امکان کمک دیگران با سطح شادی فرد رابطه مثبت دارد.

در منابع اسلامی نیز «حمایت اجتماعی» به عنوان یکی از مؤلفه‌های شادی مورد توجه قرار گرفته است. از نظر اسلام، کمک به دیگران باعث افزایش سطح شادی فرد کمک‌کننده می‌شود. برای نمونه، پیامبر اسلام (ص) در این زمینه می‌فرماید: «مَنْ أَجْرَى اللَّهُ عَلَى يَدِهِ فَرَجًا لِمُسْلِمٍ، فَجَّ اللَّهُ عَنْهُ كُرْبَ الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ: هر کس که خداوند به دست وی، گشایشی را برای مسلمانی پدید آورد، خداوند، اندوه دنیا و آخرت را از وی می‌زداید» (طوسی، ۱۳۷۲، ج ۱۲۱۲، ص ۵۸۶).

در شاخص جهانی شادی، محاسبه حمایت اجتماعی تنها با سنجش انتظارات افراد صورت می‌گیرد. انتظار فرد برای دریافت حمایت نمی‌تواند نماگر مناسبی برای سنجش میزان شادی باشد. در رویکرد اسلامی، شادکامی ایجاد شده در فرد بر پایه، میزان تحقق حمایت اجتماعی در عمل سنجیده می‌شود. برای نمونه، ممکن است فردی عنوان دارد که «در همه موارد نیاز، مورد حمایت دوستانم خواهم بود»، ولی در موقع نیاز دوستانش یاری‌اش نکنند. در محاسبه شاخص شادی اسلامی می‌توان تعداد دفعات دستگیری از دیگران را در محاسبه میزان حمایت اجتماعی محاسبه نمود.

۳. امید به زندگی سالم

نماگر «امید به زندگی سالم» در هنگام تولد، به صورت سری‌های زمانی بر اساس اطلاعات سازمان بهداشت جهانی (WHO)، شاخص‌های توسعه جهانی (WDI) و آمارهای منتشر شده در قالب مقالات، محاسبه می‌شود (سازمان راه‌حل‌های شبکه‌ای توسعه پایدار، ۲۰۱۳، ص ۱۴). این نماگر بر اساس استقراء و با بررسی وضعیت نسل‌های گذشته، از نسبت اندازه طول عمر سالم افراد یک جامعه به طول عمرشان محاسبه می‌شود. عنصر اصلی در این نماگر، طول عمر است. در این زمینه این سؤال قابل طرح است که: «چرا باید جامعه‌ای که افراد آن بیشتر عمر می‌کنند، شادتر از جامعه‌ای باشند که افراد آن کمتر زندگی می‌کنند؟» با بررسی مبانی نظری این شاخص در می‌یابیم که نگاه‌های ماتریالیستی سبب قرار گرفتن چنین نماگرهایی در بین مؤلفه‌های شاخص شادی شده است. بر این اساس، افزایش سطح شادی به داشتن انتخاب‌های بیشتر و در نتیجه طول عمر بیشتر مرتبط شده است.

در رویکرد اسلامی، اگر فردی بر اساس بایدها و نیایدهای دین عمل کند، برایش فرقی ندارد که در سن ۲۰ یا ۱۲۰ سالگی از دنیا برود. برای فرد مؤمن که زندگی را محدود به این دنیا نمی‌بیند، رحلت از این دنیا به این می‌ماند که فردی از یک اتاق به اتاق دیگری برود. از نظر اسلام، کیفیت گذراندن زندگی اهمیت بسزائی دارد. برای نمونه، امام سجاد (ع) در فرازی از دعای مکارم الاخلاق خطاب به خداوند متعال عرضه می‌دارد:

وَ عَمْرِي مَا كَانَ عُمُرِي بِذَلَّةٍ فِي طَاعَتِكَ، فَإِذَا كَانَ عُمُرِي مَرْتَعًا لِلشَّيْطَانِ فَأَقْبِضْنِي إِلَيْكَ: بارالها! تا زمانی که عمرم در اطاعت تو مصروف می‌گردد مرا از نعمت طول عمر برخوردار فرما و هرگاه عمرم چراگاه شیطان شود به آن پایان ده (صحیفه سجادیه، دعای ۲۰، ص ۹۳).

البته توجه به کیفیت عمر، به معنی عدم تلاش برای برخورداری از طول عمر و سلامت نیست؛ ولی در منابع اسلامی بر عوامل و زمینه‌های بهره‌مندی از طول عمر و زندگی سالم تأکید شده است. با این وجود، اسلام تأکید زیادی بر استفاده از خوراک مناسب و رعایت بهداشت دارد؛ اموری که در افزایش طول عمر و سلامت افراد مؤثرند.

۵. آزادی در انتخاب زندگی و ادراک فساد

این دو نماگر به ترتیب از پاسخ به سؤال «آیا شما در زندگی تان از آنچه آزادانه برای زندگی خود انتخاب می‌کنید، راضی هستید یا نه؟» و «آیا فساد گسترده در دولت وجود دارد یا نه؟»، بر اساس تکنیک «سؤال نردبان زندگی»، محاسبه می‌شوند.

بررسی آیات و روایات موجود در زمینه «آزادی» و «فساد»، حاکی از اهمیت غیرقابل انکار این عوامل در سلامت و سعادت دنیوی و اخروی انسان‌ها می‌باشند. برای نمونه، امیرالمؤمنین (ع) در نامه‌ای به فرزند خود امام حسن مجتبی (ع) می‌نویسد: «لَا تَكُنْ عَبْدَ غَيْرِكَ وَ قَدْ جَعَلَكَ اللَّهُ حُرًّا: پسرم هرگز در دنیا بنده کسی مباش زیرا

خدا تو را آزاد آفریده است» (نهج البلاغه، نامه ۳۱، ص ۳۷۱). خداوند متعال در سوره قصص با نهی از فساد می‌فرماید: «تِلْكَ الدَّارُ الْآخِرَةُ نَجْعَلُهَا لِلَّذِينَ لَا يُرِيدُونَ عُلُوًّا فِي الْأَرْضِ وَلَا فَسَادًا: أَنْ سِرَى آخِرَتِ رَا بَرَاى كِسَانِي قَرَار مِي دِهِيْم كِه دَر زَمِيْن خَوَاسْتَار بَرْتَرِي وَ فَسَاد نِيَسْتَنَد» (قصص: ۸۳). با اين وجود استفاده از اين دو نماگر در شاخص جهاني شادي با انتقاداتي چند ربرو است:

اول، تعاريف و انتظارات افراد از آزادي و فساد، آن گونه كه در نظرسنجي‌ها منعكس مي‌شود، يكسان نيست. تفاوت مزبور از قابليت مقياسه و رتبه‌بندي كشورها بر اساس نظرسنجي مي‌كاهد. به عنوان نمونه، ممكن است مردم ژاين امتياز غير قابل قبولي به يك دولت از نظر عاري بودن از فساد ندهند؛ ولي همين دولت در كشور ديگري مثل آلمان نمره قابل قبولي از عاري بودن از فساد دريافت نمايد.

دوم، نظرسنجي‌هاي كلي در مورد احساس افراد، به شدت تحت تاثير تبليغات رسانه‌اي قرار دارد. هجمه‌هاي رسانه‌اي به كشورهاي اسلامي به ويژه جمهوري اسلامي ايران مي‌تواند موجب کاهش اعتماد عمومي به دولت‌ها و در نتيجه ابراز نارضايتي نسبت به وضعيت آزادي و فساد شود. براي رفع اين مشكل مي‌توان از نماگرهاي مبتني بر تجربه عيني و نه سنجش احساسات، استفاده نمود.

۶. سخاوت

«شاد کردن دیگران» یکی از نماگرهای «شاخص جهانی شادی» است که در منابع اسلامی نیز با صراحت و شدت به عنوان یکی از عوامل مؤثر در شادی معرفی شده است. در محاسبه این نماگر به مؤلفه‌هایی همچون «کمک مالی به افراد فقیر و نیازمند» توجه می‌شود. برای سنجش این مؤلفه از نماگر «سخاوت» استفاده می‌شود. این نماگر با استفاده از باقی‌مانده‌ی رگسیون میانگین ملی پاسخ به این سؤال که: «آیا شما در ماه گذشته پولی را به یک مؤسسه خیریه اهدا کرده‌اید؟» به دست می‌آید (سازمان راه‌حل‌های شبکه‌ای توسعه پایدار، ۲۰۱۳، ص ۱۴).

از نظر اسلام نیز «شاد کردن دیگران»، یکی از مهم‌ترین و مؤثرترین عوامل شادکامی، است. در مقابل، غمگین کردن مردم، یکی از خطرناک‌ترین آفت‌های شادی است. از این رو، شادسازی دیگران را می‌توان یکی از اصول الگوی شادی از منظر اسلام دانست (محمدی‌ری‌شهری، ۱۳۹۱، ص ۱۱۰). در رویکرد اسلامی، شاد کردن دیگران با قیودی همچون پرهیز از دروغ، غیبت، مسخره کردن دیگران روبرو است. بر این اساس، نماگر «سخاوت» در شاخص جهانی شادی سه تفاوت اساسی با نماگر اسلامی آن دارد:

اول، مفهوم «شاد کردن دیگران» تنها در حمایت مالی از نیازمندان خلاصه نمی‌شود؛ اسلام به مفهوم کلی‌تری به نام «قضاء حوائج» تأکید می‌نماید و آن را به عنوان یک عامل مؤثر در شادی‌افزایی معرفی می‌نماید. گذشته از این، اسلام حتی «مزاح و شوخی»، «لبخند و خنده»، «هدیه‌دادن» و سایر کارهایی که بر مدار حق هستند و

موجبات شاد شدن دیگران را فراهم می‌سازند را نیز از جمله مؤلفه‌های مؤثر در شادی می‌دانند. برای نمونه پیامبر اعظم (ص) می‌فرماید: «مَنْ سَرَّ أَخَاهُ الْمُؤْمِنَ سَرَّهُ اللَّهُ فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ» هر کس برادر مؤمنش را شادمان سازد، خداوند در دنیا و آخرت، وی را شادمان می‌کند» (ابن‌ابی‌جمهور، ۱۳۶۲، ج ۱، ح ۱، ص ۱۰۷).

دوم، اسلام علاوه بر توصیه به «شاد کردن دیگران»، به اولویت‌بندی در این زمینه نیز می‌پردازد. از نگاه اسلام، «خانواده، به ویژه پدر و مادر» و «کودکان، به ویژه ایتام» در اولویت شاد کردن قرار دارند. این اولویت‌بندی می‌تواند در تعیین ضرایب مربوطه نقش به‌سزایی ایفا نماید.

سوم، اسلام علاوه بر این که شاد کردن دیگران را عاملی برای بالا رفتن سطح شادی فرد می‌داند، غمگین کردن دیگران را نیز به عنوان عاملی مؤثر در کاهش سطح شادی فرد بر می‌شمارد. برای نمونه، پیامبر (ص) می‌فرماید: «مَنْ أَذَى مُؤْمِنًا أَذَاهُ اللَّهُ، وَمَنْ أَحْزَنَهُ أَحْزَنَهُ اللَّهُ» هر که مؤمنی را بیازارد، خداوند، او را می‌آزارد و هر که او (مؤمن) را غمگین سازد، خداوند، غمگینش می‌سازد» (نوری طبرسی، بی‌تا، ج ۹، ح ۱۰۳۴۱، ص ۱۰۰).

۷. آسایش خاطر

نماگر «آسایش خاطر» با استفاده از نظر سنجی مدت زمان صرف شده برای «تجارب مثبت» (شادی، لبخند و خنده، لذت بردن، خوب خوابیدن، احساس امنیت در شب و دلبستگی) و «تجارب منفی» (خشیم، نگران بودن، غم و غصه، افسردگی، استرس و درد) محاسبه می‌گردد (سازمان راه‌حل‌های شبکه‌ای توسعه پایدار، ۲۰۱۵، ص ۲۶). برای نمونه، اگر با فرض برابر بودن سایر مؤلفه‌ها، مدت زمانی که مردم ژاپن صرف «تجارب مثبت» نظیر «شادی» یا «لبخند و خنده» می‌نمایند، بیشتر از مدت زمانی باشد که مردم آلمان صرف این تجارب نموده‌اند، اندازه‌نگار «آسایش خاطر» در ژاپن بیشتر از آلمان بوده و در نتیجه سطح شادی نیز در ژاپن بیشتر از آلمان خواهد بود. به همین ترتیب، اگر مردم ژاپن زمان کمتری را نسبت به مردم آلمان صرف «تجارب منفی» نظیر «غم» یا «خشیم» نمایند، باز هم نماگر «آسایش خاطر» در ژاپن بیشتر از آلمان خواهد بود و بنابر ارزیابی شاخص جهانی شادی، سطح شادی مردم در ژاپن بیشتر از آلمان است. با عرضه مفهوم «آسایش خاطر» و مؤلفه‌های آن به منابع اسلامی نکات زیر قابل ارائه است:

اول، در منابع اسلامی، برای برخی از مؤلفه‌های «تجارب مثبت» مانند «شادی» (به معنی پرداختن به شادی) و «لبخند و خنده» رابطه مستقیمی با شادی‌افزایی در نظر گرفته شده است. در مورد سایر موارد دیگر نیز گرچه ممکن است گزاره‌هایی که حاکی از ارتباط مستقیم آنها با افزایش سطح شادکامی در آموزه‌های اسلامی یافت نشود، ولی تأکیدات فراوانی در مورد اهمیت‌شان در روایات وجود دارد. برای نمونه، امام صادق (ع) خواب را مایه‌ی آسایش جسم می‌داند: «الْتَّوْمُ رَاحَةٌ لِلْجَسَدِ؛ خواب مایه آسایش جسم است» (شیخ صدوق، ۱۳۹۲ق، ج ۴، ح ۵۸۶۵، ص ۴۰۲). امام کاظم (ع) نیز در مورد اهمیت لذت بردن به مؤمنین توصیه

می‌کنند که ساعات روز خود را به چهار قسمت تقسیم نموده و بخشی را به تفریح و لذت بردن اختصاص دهند: «إِحْتَبِدُوا فِي أَنْ يَكُونَ زَمَانُكُمْ أَرْبَعَ سَاعَاتٍ ... وَسَاعَةً تَخْلُونَ فِيهَا لِلذَّاتِكُمْ فِي غَيْرِ مُحَرَّمٍ: بَكُوشِيد كِه اوقَات شبانه روز شما چهار قسمت باشد ... و قسمتی را هم در آن خلوت می‌کنید برای درک لذت‌های حلال [و تفریحات سالم]» (ابن‌شعبه، ۱۳۶۳، ص ۴۰۹ و ۴۱۰).

دوم، رویکرد اسلامی در زمینه عناصر «تجارب منفی» از رویکرد شاخص جهانی شادی متفاوت است. برای نمونه، در شاخص جهانی شادی، سطح شادی زمانی بیشینه می‌شود که «تجارب منفی» مردم یک جامعه در نقطه حداقل خود قرار داشته باشد، یا در شرایط ایده‌آل به صفر برسد. برای دستیابی به این منظور حکمرانان جامعه باید تمام تلاش خود را برای کاهش عناصری نظیر «خشم» و «غم» به کار بگیرند. بر این اساس، جامعه‌ای که در آن «خشم» و «غم» کمتر باشد، شادتر و در نتیجه توسعه‌یافته‌تر است. در مقابل، بنا به رویکرد اسلامی، اگر تجارب منفی همچون خشم و غم در موارد نیاز تحقق پیدا نکنند، چنین امری مطلوب نیست. به طور نمونه، اگر مردم در برابر ظلم به مظلوم، توهین به مقدسات و مصیبت از دست‌دادن عزیزان کمتر محزون شوند و یا از خوف عذاب الهی کمتر گریه کنند، جامعه آنها نه تنها پیشرفته‌تر نیست؛ بلکه رو به انحطاط خواهد رفت. علامه مصباح یزدی در این زمینه می‌نویسد:

ادمیزاد موجودی است که هم احساس مثبت و هم احساس منفی دارد. هم عواطف مثبت و هم عواطف منفی دارد. همان گونه که شادی در وجود ما هست، غم هم هست. خدا ما را این‌گونه آفریده است. هیچ انسانی نمی‌تواند بی‌غم و یا بی‌شادی زندگی کند. همچنان که خدا استعداد خندیدن به ما داده، استعداد گریه کردن هم به ما عطا فرموده است. در جای خودش باید خندید و به جای خود هم باید گریست. تعطیل کردن بخشی از وجودمان، به این معنی است که از داده‌های خدا در راه آن چه آفریده شده استفاده نکنیم. دلیل این که خدا در ما گریه را قرار داده، این است که در مواردی باید گریه کرد. البته مورد آن را باید پیدا کنیم، و الا استعداد گریه در وجود ما لغو خواهد بود. خدا چرا در انسان این احساس را قرار داده است که به واسطه‌ی آن، حزن و اندوه پیدا می‌کند و اشک از دیدگانش جاری می‌شود؟ معلوم می‌شود گریه کردن نیز در زندگی انسان جای خود را دارد. گریه برای خدا، به انگیزه‌ی خوف از عذاب یا شوق به لقاء الهی و شوق به لقای محبوب در تکامل انسان نقش دارد. انسان در اثر دلسوزی نسبت به محبوب مصیبت دیده‌ی خود، رقت پیدا می‌کند؛ این طبیعت انسان است که در مواردی باید رقت قلب پیدا کند و در اثر آن گریه سردهد (مصباح یزدی، ۱۳۸۰، ص ۱۴).

نتیجه‌گیری

«شاخص جهانی شادی» به عنوان یکی از جدیدترین و معتبرترین معیارهای ارزیابی توسعه‌یافتگی جوامع، به سنجش میزان شادکامی مردم یک جامعه می‌پردازد. در این مقاله به نقد و بررسی این شاخص و مؤلفه‌های آن از

دیدگاه اسلامی پرداختیم. بر اساس یافته‌های تحقیق، رویکرد متفاوت اسلام به شادی و مؤلفه‌های آن با رویکرد مورد استفاده در شاخص جهانی شادی یکسان نیست. علاوه بر وجود تفاوت مفهومی در زمینه شادی بین رویکرد اسلامی و رویکرد مورد استفاده در تدوین شاخص جهانی شادی، تمایزاتی نیز در مورد مؤلفه‌های آن وجود دارد. نماگرهای تشکیل دهنده‌ی این شاخص در موارد زیادی با آموزه‌های اسلامی ناساگار است. از این‌رو، این شاخص نمی‌تواند به عنوان یک ابزار قابل اعتماد تصویر درستی از سطح شادکامی جوامع اسلامی و در نتیجه ارزیابی صحیحی از سطح شادی و میزان پیشرفت در جوامع اسلامی ارائه نماید.

به منظور انطباق بیشتر ابزارهای سنجش پیشرفت با آموزه‌های پیشنهاد می‌شود با مراجعه به منابع اسلامی و استخراج مؤلفه‌های اسلامی شادی، شاخص‌های ترکیبی جدیدی برای اندازه‌گیری سطح شادکامی جامعه طراحی شود.

۱. Richard A. Easterlin
۲. Veenhoven Happiness Index
۳. Happy Planet Index (HPI)
۴. Gross National Happiness (GNH)
۵. Better Life Index
۶. World Happiness Index
۷. Jeffrey Sachs
۸. The Earth Institute at Columbia University
۹. Canadian Institute for Advanced Research (CIFAR)
۱۰. LSE's Centre for Economic Performance
۱۱. Emirates Competitiveness Council (ECC)
۱۲. John F. Helliwell
۱۳. Lord Richard Layard

۱۴ برای نمونه گزارش ۲۰۱۲ پس از ذکر عوامل مؤثر بر شادی و رتبه بندی کشورها بر مبنای نماگرهای پیشنهادی خود، در بخش دوم به بازتاب حاصل مطالعه‌ی سه مورد از کارهای انجام شده در زمینه اندازه‌گیری شادی می‌پردازد. این سه مورد عبارتند از: ۱. شاخص طراحی شده توسط حکومت پادشاهی بوتان (شاخص شادی ناخالص ملی)، ۲. کاری که اداره تجربه ملی آمار انگلستان در اندازه‌گیری آسایش خاطر انجام داده است (شاخص سیاره شاد) و ۳. دستورالعمل‌های سازمان همکاری‌های اقتصادی و توسعه (OECD) در مورد آسایش خاطر (شاخص زندگی بهتر). در گزارش ۲۰۱۵ شاخص جهانی شادی نیز مطالبی در مورد «اعصاب شادی» و رابطه عواطف مثبت و منفی با مدارهای عصبی و تاثیرات متقابل آنها بر یکدیگر ذکر شده است.

۱۵ نماگر نردبان زندگی یکی از معروف‌ترین تکنیک‌های نظرسنجی در موضوع شادکامی است که از میانگین داده‌های بدست آمده در قالب پاسخ به سؤال نردبان زندگی یا همان The ladder of life question که در فضای طراحی شده زیر پرسیده می‌شود، محاسبه می‌گردد؛ لطفاً یک نردبان با مراحل از صفر در پایین‌ترین نقطه به ۱۰ در بالاترین نقطه تصور کنید. فرض کنید که بالای نردبان نشان دهنده بهترین زندگی ممکن برای شما و پایین نردبان نشان دهنده بدترین زندگی ممکن برای شما باشد. سپس می‌پرسند: شخصاً فکر می‌کنید در این لحظه کجا ایستاده‌اید؟ اگر بالا بهترین زندگی و پایین بدترین زندگی باشد، احساس می‌کنید به کدام نزدیک‌ترید؟ (<http://media.gallup.com/>)

۱۶ پیامبر اعظم (ص) در مورد بدهکاری می‌فرماید: «لَا غَمَّ إِلَّا غَمٌّ الْدَّيْنُ: اندوهی چون اندوه بدهکاری نیست» (بیهقی، بی تا، ج ۶ ص ۵۳۶). امام صادق (ع) نیز می‌فرماید: «الدَّيْنُ غَمٌّ بِاللَّيْلِ، وَذُلٌّ بِالنَّهَارِ: بدهی غصه شب و خواری روز است» (ابن شعبه، ۱۳۶۳، ص ۳۵۹). امام علی (ع) در مورد «نباشت مال» می‌فرماید: «الْقَنِيَةُ أَحْزَانٌ: مال انباشته اندوه‌ها به بار می‌آورد» (آمدی تمیمی، ۱۳۶۸، ج ۱، ص ۳۶).

منابع

- احسائی، محمدبن علی (ابن ابی جمهور)، ۱۳۶۳، *عوالی الالی العزیزیه فی الأحادیث الدینیّه*، تحقیق محتبی عراقی، قم، سید الشهداء.
- امام خامنه ای، سید علی، ۱۳۸۸، *بیانات در دیدار با استادان و دانشجویان استان کردستان در تاریخ ۱۳۸۸/۲/۲۷*، تهران: دفتر نشر و آثار حضرت آیت الله العظمی خامنه ای.
- آمدی تمیمی، عبد الواحد، ۱۳۶۸، *غرر الحکم و درر الکلم*، تحقیق سید مهدی رجایی، قم، انتشارات اسلامی.
- بیهقی، احمد بن حسین (بی تا)، *تُعبُ الإیمان*، تحقیق محمد سعید بسینوی زغلول، بیروت: دار الكتاب العربی.
- حرّانی، حسن بن علی (ابن شعبه)، ۱۳۶۳، *تحف العقول عن آل الرسول ﷺ*، تحقیق علی اکبر غفاری، قم، جامعه مدرسین.
- حلّی، حسن بن یوسف (علامه حلّی)، ۱۳۶۶، *العُدَد القویّه لدفع المخاوف الیومیّه*، تحقیق سید مهدی رجایی و محمود مرعشی، قم، کتابخانه آیت الله مرعشی.
- رجایی، سید محمد کاظم، ۱۳۹۲، *درآمدی بر شاخص های اقتصادی الگوی اسلامی-ایرانی پیشرفت*، قم، مؤسسه آموزشی پژوهشی امام خمینی، شریف الرضی، محمد بن حسین (بی تا)، *نهج البلاغه*، ترجمه محمد دشتی، قم، انتشارات مشهور.
- شیخ صدوق، ۱۳۹۲ق، *من لایحضره الفقیه*، تهران، مکتبه غفاری.
- صمدی قربانی، ساجد، ۱۳۹۵، *تحلیل انتقادی شاخص های موجود توسعه اقتصادی و پیشنهاد شاخص های ارزیابی برای الگوی اسلامی - ایرانی پیشرفت (با تأکید بر شاخص ثنّادی)*، اصفهان: پایان نامه ارشد مؤسسه آموزش عالی غیر انتفاعی راغب اصفهانی.
- طوسی، محمد بن حسن (شیخ طوسی)، ۱۳۷۲، *الأمالی للطوسی*، تحقیق مؤسسه بعثه، قم، دار الثقافه.
- علی بن الحسین (امام چهارم)، ۱۳۸۹، *صحیفه سجّادیه*، ترجمه مهدی الهی قمشه ای، قم، انتشارات مهر امیرالمؤمنین (ع).
- محمدی ری شهری، محمد، ۱۳۹۱، *الگوی ثنّادی از نگاه قرآن و حدیث*، قم، مؤسسه علمی فرهنگی دارالحدیث.
- مصباح یزدی، محمد تقی، ۱۳۸۰، *آفرخشی دیگری از آسمان کریملا*، قم، مؤسسه آموزشی پژوهشی امام خمینی (ره).
- نوری طبرسی، میرزا حسین، بی تا، *مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل*، قم، مؤسسه آل البيت (ع).
- Bandura Romina, 2008, *A Survey of Composite Indices Measuring Country Performance*, Update, A UNDP/ODS Working Paper, New York, Office of Development Studies United Nations Development Programme.
- Helliwell, John, Layard, Richard, and Sachs, Jeffrey, 2012, *World Happiness Report*, The Earth Institute at Columbia University.
- _____, 2013, *World Happiness Report*, Sustainable Development Solutions Network.
- _____, 2015, *World Happiness Report*, Sustainable Development Solutions Network.
- Jang M, et al., 1977, *Cancer chemo preventiveactivty ofresv eratro*, Anatural productder ivedfro mgrapes, Science.
- Karma Ura, Sabina Alkire, Tshoki Zangmo , Karma Wangdi, 2012, *An Extensive Analysis of GNH Index*, The Centre for Bhutan Studies.
- New Economics Foundation (NEF), 2006, *The European Happy Planet Index*, NEF Publishing.
- _____, 2012, *The European Happy Planet Index (A global index of Sustainable well-being)*, NEF Publishing.
- Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD), 2011, *How's Life? (Measuring well-being)*, OECD Publishing.
- Ruut Veenhoven and Michael Hagerty, 2006, *Rising Happiness In Nations 2004-1946 (A reply to Easterlin)*, Social Indicators Research, No. 79, p 421-436.